

„ÉBREDJ FEL”

Etikai dilemmák Mándy Iván
novelláiban

Mándy Iván *Dinnyeevők* című novellájában¹ anya, lánya és fia – viszonylag jó módú család – a vendéglő egyik páholyában ülnek. Egy vak koldus kéregetni kezd, a pincér némi kényszert alkal-

mazva megpróbálja eltávolítani. Egy vakot megütni?! – tör ki az általános felháborodás, beleértve az olvasót is. Kiderül azonban, csak úgy *látszott*, hogy a pincér megütötte a vakot. A koldus részéről mindez előkészített akció volt, hiszen újabb koldusok érkeznek, akik „megostromolják” a vendéglőt. Verekednek a pincérekkel, rombolnak, és vinnének mindent, ami mozdítható. Amikor magunkban rendőrért kiáltunk, lélekleben már egyértelműen a pincérek oldalán állunk. Mindig is ott álltunk, nemde?

Egy másik novella címadó főhőse Nagyvilági Főcső, frissen érettségizett fiatalember (*Nagyvilági Főcső*, 293–309). Provokatív módon viselkedik otthon, az utcán, a buszon, a presszóban: beleköt a járókelőkbe, könnyű sérültjeink is vannak. Hol késik ilyenkor a rendőrség? – méltatlankodik az olvasó. Főcső henceg, a barátjának is mindenfelét összevissza lódít. És akkor előlép a bajszos férfi, aki már hosszabb ideje követte a két fiút. Igazolányt nem mutat, de faggatni kezdi Főcsőt, és nem engedi el. Főcső elbógi magát, megtört, bedobják a rendőrautóba. A toloncházban lenyomják egy székre, ketten lefognak, a harmadik kopaszra nyírja a fejét: „Mintha letépnék a fejbőrét” (308). De mégis! Hogyan engedheti meg magának ezt a hatóság? – hiszen szegény Főcső megmondta: „Én csak egy jó estét akartam...” (307).

Hirtelen talán nem is tudjuk eldönteni, mit gondoljunk e két novella végkimeneteléről. Az író nyilvánvalóan arra a kipróbált toposzra épít, hogy az emberek nem mindig azok, akiknek látszanak. Ám a történetekben (filmekben és szépirodalomban), amelyek hagyományosan az előbbi sémát követik, a bűnös általában lelepleződik, a jó elnyeri jutalmát, és az olvasó egyfajta erkölcsi elégtétellel nyugtázhatja a fejleményeket. Mándy azonban ennél bonyolultabb képlettel dolgozik, és a bizonytalanság később is velünk marad.

Ha megpróbáljuk kideríteni, hogyan vitte végbe Mándy a „mutaványt”, szembeötlő, hogy hosszabb előkészítés után nagyon gyorsan követik

egymást az események, azaz hirtelen lépnek be azok az elemek, amelyek az olvasó morális álláspontját elbizonytalanítják, kizökkentve őt megszokott világtérképéről – éppúgy, mint egy bűvésztrükkben. Ám ezekben a történetekben korántsem illúzióról vagy vízióról van szó: az erőszak egészen megragadható módon tör be a hősök életébe. Mindez kiéle- 21
zeten mutatkozik meg a *Lélegzetvétele nélkül* című novellában (572–582). 1944 decemberében vagyunk, az ostromgyűrű hamarosan bezárul Budapest körül. Apa és fia újra találkoznak, és a fiú az összes régi sérelmét apjára zúdítja. Gyárfás, az apa nem is tagadhatná, hogy alávaló ember. A fiú anyját már régen tönkretette: elvette a pénzét, eladta az ingóságait, aztán „kilökte” az utcára. A temetésére sem ment el. Az apa a fiú barátnőjét is elszerette. Csalt, hazudott – és ez csak a felszín. Régi bűneiről cinikus nagyvonalúsággal nyilatkozik, a fiát is csalásra, színlelésre tanítja. A fiú szinte fuldoklik az apja alávalóságaitól. Aztán a novella végére hirtelen összeáll a kép: az apa üldözötteknek szerez menedéket, híreket visz és hoz, és az életét kockáztatva a fiát is menti attól, hogy a nyilasok besorozzák.

Az előbbi novellákban érzékelhető morális bizonytalanság nyilvánvalóan nem vonatkoztatható el attól, hogy a történetek társadalmi hátterét tekintve is problematikussá vált a törvényhez és a rendhez való viszony. Mindez együtt váltja ki a főhősök, húsz év körüli férfiak (vagy inkább fiúk) belső világának megrendülését. A *Dinnyevőök* miliőjében hirtelen bomlott fel a rend – a második világháború utáni évek rossz közbiztonsága anarchiába fordul, vagy ha úgy tetszik: kisebb-fajta „forradalom” tör ki, amelynek fő célja a rablás.² De Károly, a fiú nem csak a koldusok támadása miatt zavarodik össze. Egy kibontakozó családi dráma keretében éppen most szembesült azzal, hogy az anyja annak idején érdekből mehetett férjhez, és most a lányát (Károly nővérét) is valami ilyesmire akarja rábírní. Nagyvilági Főcső az ötvenes évek elején-közepén renitenskedik. Frusztrált, mert nem vették fel az egyetemre, az apja praktikus fizikai munkára biztatja. Ugyanakkor Főcsőt a származása miatt zárták el a továbbtanulástól. A barátjával nap mint nap érzékelik, hogy a hatályos törvények e tekintetben (is) ütköznek az alapvető etikai normákkal. Másfelől Főcső, ha követett is el szabálysértést (valószínűleg igen), nem számíthat tisztességes eljárásra.

Tanulás

Ha megvizsgáljuk az előbbi novellákban megjelenő idősebb főszereplőket, láthatjuk, hogy magabiztosak, tisztában vannak azzal, mit akarnak. Időnkénti tanácsstalanságuk csak látszólagos. A pincér már kiismerte a koldusok

munkamódszereit. Tudja, hogy nem a „morális elégtétel” érdekli őket, ennek hangoztatásával pusztán helyzeti előnyhöz akarnak jutni. Számukra a szavaknak csak taktikai értéke van – cselekedni, azaz rabolni akarnak. Gátlástalanul kihasználják azokat a naiv fiatalokat, akik még hinnének a társadalmi igazságosságban. A koldusok valójában a szolidaritás eszményét korrumpálják – és ezzel önnön, társadalomba való visszaintegrálódási esélyeiket rontják.

A bajszos detektív is régi, etikailag megkérdőjelezhető rendőrségi tradíciók örököse. Célja nem a bűn megelőzése, hanem hogy bűnöst produkáljon. A megfelelő pillanatban közbelép, de szándékai még ekkor is kiismerhetetlenek, ellenfelét belülről bizonytalanítja el. Dicséri Főcső nadrágját, különösen annak fazonját, elismeréssel adózik Főcső frizurájának. Kijelentéseiben az iróniát és a gúnyt vegyíti. Láthatóan élvezi, ha a keze közé került fiatalokat összetörheti, megroppanthatja, ugyanakkor érezteti, hogy most még csak a finomabb eszközeit vette elő. Végső célja a megfélemlítés.

Minden bizonnyal az apa személyisége a legérdekesebb. Természetesen veszi önnön morális ellentmondásait: egyszerre kisstílű szélhámos – és hős, aki nemcsak saját gyereke életét menti, de az üldözöttekét is. Sánta Ferenc regényében, *Az ötödik pecsétben* láthatunk hasonlóan erős, de megvalósulásában némiképp didaktikus ízű morális konfliktust. Gyurica vállalja az alávaló viselkedést, ez az ára annak, hogy hazajuthasson az otthonában bűjtatott gyerekekhez. Gyárfás hitványsága és hősiessége *kölcsönös feltételezettségben* jelenik meg: azért képes hősies tettekre, mert sikerrel alkalmazza az adott helyzetben egyedül célravezető, önmagukban becsstelen technikákat. Útjuk közben a fia szeme láttára elviszik a nyilasok, de hazugsággal, manipulálással kivágja magát a szorult helyzetből. Ezekkel a fogásokkal viszont korábban a szeretteit használta ki és taszította nyomorúságba. A novellában arra sem utal semmi, hogy Gyárfás alaptermészete időközben megváltozott volna.

Károly, Főcső, illetve Gyárfás fia még hosszú tanulási folyamat elején állnak. Meg kell érteniük, hogy a fejükben kavargó „nagyserű” ideákkal ellentétben a világot homályos késztetések, illetve a legkülönbözőbb egyéni és csoportérdekek tartják mozgásban. A szabályok többnyire primitívek, mint a cserekereskedelemben – ám semmi sem garantálja, hogy e szabályokat valóban betartják. S hogy minden magyarázat csak feltételezés.

És ez *mind együtt* egyáltalán nem biztos. „Ébredj fel” – mondja Gyárfás a fiának, mielőtt elhagynák a fiú búvóhelyét (574).

A *Tépett füzetlapok* című novella főhőse, Zsámboky is fontos leckét kap.³ Az ötvenes évek mélyén vagyunk, a fiatal tanár, aki eddig védett környezetben élt, egy számára ismeretlen világgal szembesül. A nevelőintézetben, ahol állást vállalna, nincsenek pedagógusok, és neveléssel sem foglalkozik senki. Mindenkit átformált a struktúra; tanárokat, régi és új nevelteket megalázott

és megtört a puszta érdekekre épülő világ. Itt mindennek ára van – és minden, ami értéket képvisel, a másik ember fölött gyakorolt hatalomra váltható. Zsámboky „mentora” régebbi ismerőse, Gráf Micu lesz, aki már az egyetemen is sikkasztott, majd börtönbe került, később tiltott határátlépési kísérlet miatt bukott le. Zsámboky az első nap végén elmenekül: „Kimegyek a házból, valósággal futok lefelé. Soha nem térek ide vissza többé. Nem akarok emlékezni erre a helyre” (270). De vajon vannak-e anyagi tartalékai? Bírja-e a nélkülözést?

23

Agresszió

Mándy Ivánnak többször felrötták, hogy írói világa szűkös és depresszív, már-már monomániásan statikus élethelyzeteket, bénultságot, kilátástalan emberi sorsokat jelenít meg.⁴ A fenti novellákból is nyilvánvaló azonban, hogy az életműben számosan találhatunk olyan írásokat, amelyek drámai feszültséget hordoznak, és az ellentétek éles, gyakorta erőszakos összeütközéseket idéznek elő.

Károly, Nagyvilági Főcső és Gyárfás fia nyilván találkozott már a világban megnyilvánuló agresszióval, ám ezek a középosztálybeli fiatal emberek most tapasztalhatták meg az agresszió személytelenségét. Gyárfás fia „megbénult”, amikor az apja megmutatta neki az 1944-es magyar valóságot. Főcső a rendőrségi megaláztatás után megnémult. A novella zárójelenetében a szüleivel és azok ismerősével tölti a délutánt, és a szülők azt hazudják, hogy munkahelyi baleset miatt kellett levágni a fiú haját. Főcső erre sem szól semmit; kérdéses, hogy az események megtörték-e, vagy lélekben még radikálisabb lett.

Károlyt is megbabonázta az erőszak sodrása – aztán „átlépett” a törtéteken. Nem tudható, infantilizmusból fakad-e, hogy szórakoztatónak találja a vendéglőből való menekülésüket, vagy ez már „férfias” reakció, amely szemben áll az anya rémületével. Mindenesetre az anya tudja, hogy ilyen kiélezett helyzetekben bármi megtörténhet. Ösztönszerűen menekíti el a „gyerekeit” onnan, ahol férfiak verekednek. Ugyanakkor Károly már nem gyerek. Feltételezhető, hogy az ő számára ez a vendéglői káosz egyfajta érzelmi katalizátorként kezd működni, és új viselkedésminták elsajátítására ösztönzi. (A novella egyetlen szavából derül csak ki, hogy Károly apja meghalt, a fiút az anyja neveli.) Összességében pedig ezekben a váratlan szituációkban a fiatalok addig rejtőző, nem feltétlenül pozitív személyiségvonásai is felszínre kerülnek. A világ fontos történéseire mindez csekély hatással van, de a szereplők lélekben már korántsem ugyanazok, mint a történetek kezdetén.

Mándy több novellája is arról tanúskodik, hogy a fizikai agresszió a lumpenek, de még az „árusok” világában is gyakran a konfliktusok megoldásának

„hétköznapi”, elfogadott eszköze. „Kemény öklű ember kell ide, sok a verekedés” – mondja a *Vendégek a Palackban* című novellában a kocsmá tulajdonosa (77), és a hatóság helyett egy Zoli nevű csapos tart rendet. A tulajdonképpeni konfliktus abból adódik, hogy Zoli beleszeret egy vásáros, Dsidás partnőjébe, és Dsidás közben visszatér a városba. Vetélkedésüket Zoli és Dsidás sem tudják másképpen elintézni, mint verekedéssel. Összecsapásukat érzelmek motiválják, de küzdelmük nem indulati agresszióból fakad, pusztán eszköznek tekintik egy másként megoldhatatlan konfliktusban. Mándy valószínűleg nem olvasott ilyen jellegű elemzéseket, de tökéletesen ábrázolja az indulati és az instrumentális agresszió közötti különbségeket.⁵ Zoli nem kíméli a kocsmái renitenskedőket, és Dsidással is komoly sebesüléseket okoznak egymásnak. Az általuk gyakorolt agresszió törvénybe ütközik, mégis megmaradnak morális lénynek. Zoli ugyanis a kocsmá mikroközösségében „elfogadott szociális szerepben”⁶ lép fel, azaz a többség által igényelt rend fenntartása érdekében alkalmaz erőszakot. Másfelől a norma, amit Dsidással érvényesnek fogadnak el, ugyanolyan szigorú, vagy talán még szigorúbb, mint a törvény. Betartása belső kényszerként jelentkezik, és ők ketten az agresszió hatókörét szigorú kontroll alatt tartják. Guszti, a csapos mondja Zolinak Dsidásról: „Nem kell félni, hogy bicskát ránt. Becsületesen verekszik” (86).

A Zoli és Dsidás által tanúsított önkorlátozás egyfajta érettséget feltételez. (Még ha ez paradoxonnak tűnik is olyanok részéről, akik a régi Lóversenytéren ökölrel intézik el a konfliktusaikat.) Kontrasztként említhetők viszont az *Egyérintő* című novella alakjai, kis Opra és nagy Opra, akiknek elég a homályos biztatás és a beígért pénz, és meggyilkolják a konkurens orgazdát (337–350). Valószínűleg fel sem fogják tetteik súlyát. Retardált pszichopáták, szinte nem is emberek; felbéröljüknek beszélő neve van: Patkány.

Mándy a didaxist mellőzve, éles fényvel világítja meg az individuális agresszió sokak által fel sem fogott veszélyességét. Az apró összeütközések gyakran pillanatok alatt emberi tragédiákká súlyosbodnak. A beszűkült tudatállapotban lévő személyt egyszerűen elragadja az agresszió örvénye, a cselekvés hevében elveti az előbb említett korlátokat, átlépi a Zoli és Dsidás által respektált „határokat”. Mándy *Fagylaltosok* című novellája az indulati agresszió elszabadulását példázza (381–390). A Ludovika-kerti „nehéz fiúk” szórakozni akartak, és elvették-elpocsékolták a fagylaltáros Blum teljes készletét. Blumot megrugdalták, mert nem engedelmeskedett nekik első szóra. Ám Blumnak elege lesz a megaláztatásokból, bosszút esküszik, és a többi fagylaltossal elindul, hogy elégtételt vegyen.

Ő már nem Blum, hanem Teddy Bill, a bosszúálló westernhős (385). A Ludovika-kerthez közeledve azonban kitisztul a tudata, legszívesebben hazamenne. Ám Epfelét, a másik fagylaltost nem lehet leállítani, verekedést provokál Tarzanékkal. Most már Blumnak is küzdenie kell, mint „a sarokba

szorított állatnak”, hiszen nincs más lehetősége: viselkedése a *védekező agresszió* különböző módozatait valósítja meg.⁷ Ám Blum gyakorlatlan verekedő, *outsider*. Józanul nézve a dolgokat senki nem fogadna a győzelmére, még maga sem. De Tarzanék nem tudják, hogy ami nekik „balekokkal” való szokványos csetepaté, a fagyaltos számára élet-halál küzdelem. 25 Amikor Blum ellenfelével, Müllerral szemben – önmaga számára is váratlanul – felülkerekedik, egyfajta transzba kerül, már nem csak legyőzni akarja a másikat, a személyiségét is meg akarja változtatni... És noha nem szándékosan, de megfojtja Müllert.

Számomra szintúgy izgalmasak azok a novellák, amelyekben a felnőtt „hősök” előre megfontolt szándékkal, de tervüket titokban tartva folyamodnak az agresszió eszközéhez. Közülük többen intellektusukra hagyatkoznak, mások csapdát állítanak ellenfeleiknek. Adódik olyan helyzet is, amikor egyszerűen csak nem akadályozzák meg az erőszakos végkimenetelt.

A *Szoba a harmadikon* című novellában egy munkahelyi konfliktus mérgesedik el (319–337). Az üzletvezető sikkaszt, a hivatal pedig Pártost, a könyvvizsgálót az ügy szakszerű feltárására kötelezi. Ám amikor a sikkasztó megfenyegeti a könyvvizsgálót, a férfi védtelen marad. Mindazonáltal a körülmények felkínálják számára a tökéletes büntény lehetőségét. Miután nem tudja jobb belátásra bírni a sikkasztót, már csak engednie kell, hogy megtörténjenek a dolgok. Az olvasó neki szurkol. Izgulunk, hogy a sikkasztó szörnyethaljon (!) a „véletlen” balesetben – és a könyvvizsgáló megmenekül. Pártos viselkedése bűn volna egy olyan világban, ahol a közösségi és egyéni érdekek szinkronban vannak, itt azonban a közösségi norma korrumpálódott, egyéni érdekek kiszolgálójává vált.⁸ Ha vád alá helyeznék a könyvvizsgálót a kötelező segítségnyújtás elmulasztása miatt, mi magunk hogyan döntenénk a képzeltbeli esküdtszék tagjaként?

Morálisan még kiélezettebb szituáció mutatkozik *A besúgó* című novellában, ahol a körülmények szintén „felkínálják” a megoldást (19–38). Az 1944. márciusi német megszállás után egy budapesti ház besúgója válogatás nélkül, szeszélyei szerint jelentgeti fel a lakókat. Néhány férfi a bérházból hallgatólagos paktumot köt, hogy megölik a besúgót. A gyilkosságra egy légitámadás zűrzavarában, a pincében kerül sor. A novella megrendítő erejét fokozza, hogy a besúgó nő volt, de érezzük, hogy a házbeli férfiak számára nem maradt más megoldás. Távolabbról idekapcsolhatjuk Zsámboky történetének végkimenetelét: a tanár – a sok szörnyűséget látva – valóban elmenekült az intézetből, de visszatér, mert idős édesanyját is el kell tartania: vállalja, hogy fogaskerek lesz az erőszak gépezetében.

Ha a befogadói érzelmeket vizsgálom, úgy tűnik, hogy az agresszió elkövetőit felmentjük, amennyiben az erőszak a megtámadott individuum, illetve a család vagy másilyen kisközösség fennmaradását biztosítja, és nem kapcsolódik össze semmilyen más bűncselekménnyel. Mándy az élet-
26 ösztön primátusa mellett teszi le a voksot. Mindezt – a vesztesek oldaláról nézve – megerősíti *A fűtő* című novella is (227–246). A főhős minden bizonnyal lecsúszott értelmiségi, aki a háború után egy iskola kazánházában húzza meg magát; papírokra is hivatkozik, hogy a helyfoglalása jogos. Az iskolaigazgató azonban megpróbálja eltávolítani. A fűtőnek szövetségeseket kellene keresnie, de a diákok személyében megbízhatatlan támogatókra talál. Infantilis ellenállásra van csak ereje. Lehetetlenné válik az élete, és az agressziót önmaga ellen fordítva felakasztja magát.

Mándynál minden mikrokörnyezet – iskola, lakóház, vendéglő – a *nagy egész* modellje. Az író felnőtt hősei a zűrzavaros időkben többnyire csak magukra, esetleg néhány nagyon közeli szövetségesre számíthatnak. Önön morális meggyőződésük gyakorta konfliktusba kerül a társadalmi normákkal és a törvényekkel. Öntörvényűek, tehát ilyenkor a morál belső hangját fogadják el útmutatásként.

Békekötés helyett

A zűrzavaros idők elmúltával azt várnánk, hogy a hatvanas évek fiataljait Mándy „megbékélt” nemzedékként mutatja be. Ellenkezőleg. Az értelmiségi környezetben játszódó Vera-történetek arról tanúskodnak, hogy az agresszió átészövi a mindennapokat. A tinédzserek a szülőikkel *szemben* érzelemmentesen viselkednek, lenézik őket, jó „heccnek” gondolják, ha kitolhatnak velük. Meghazudtolják, kényelmetlen helyzetbe hozzák őket. Megszűnőben az idősök iránt tanúsított empátia – mindez a felnőttek számára több mint elbizonytalanító. A légkör frusztrált és ideges.

A szerelmesek nem kötődnek egymáshoz, a párkapcsolat is az önmagáért való vetélkedés színterévé vált. A párok gyakorta egy fura gesztussal, máskor minden magyarázat nélkül szakítanak. A fiatalok kortársaikkal szemben is agresszívek, a gyengébbeket kivagyiságból, unalomból verik, veretik meg; félelem és bizonytalanság jellemzi napjaikat.

A *Mi van Verával?* című kötet mottója a következőképpen hangzik: „Azt mondd, hogy egy öregedő férfi irigységével nézem őket?”⁹ A kötet elolvasása után nem gondolom, hogy az olvasó erre a kérdésre igennel felelne. Mindazonáltal Mándy nem moralizál. Feladványaira többféle megoldás is létezik.

- ¹ MÁNDY Iván, *Dinnyevők* = M. I., *Lélegzetvétel nélkül*, Bp., Magvető, 1984 (Mándy Iván Művei), 396–402. A tanulmány főszovegében megadott lapszámok erre a kiadásra vonatkoznak.
- ² Mándy már idejekorán elkészítette a maga látteletét a „társadalmi forradalomról”; a *Dinnyevők* előszőr a Kassák Lajos által szerkesztett Kortárs 1947. november 1-jei számában jelent meg (77–78).
- ³ MÁNDY Iván, *Tépett füzetlapok: Zsámboky följegyzéseiből* = M. I., *Előadók, társszerzők*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Magvető, 1987, 260–270.
- ⁴ Lásd például K. E. [KAJETÁN Endre], *Mándy Iván: Idegen szobák*, Élet és Irodalom, 1957. december 21., 17.; KONRÁD György, *Mándy Iván: Idegen szobák*, Kortárs, 1958/3, 468–472.; MOLNÁR GÁL Péter, *Író a pálya szélén*, Élet és Irodalom, 1963. december 7., 6.; BÉLÁDI Miklós, *Mándy Iván novellái*, Kritika, 1965/12, 53–56.; HAJDU RÁFIS Gábor, *Csutak és Heidegger*, Társadalmi Szemle, 1970/2, 101.
- ⁵ RANSCHBURG Jenő, *Félelem, harag, agresszió*, Bp., Saxum, 2012, 128. Bővebben lásd: TÓTH I. János, *Az agresszió anatómiája = Lábjegyzetek Platónhoz, XIV., Az agresszió*, szerk. LACZKÓ Sándor, Szeged, Pro Philosophia Szegediens Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus, 2016, 207–218.
- ⁶ A. H. Buss elméletét idézi RANSCHBURG, *i. m.*, 126–127.
- ⁷ Lásd HÁRDI István, *Az agresszió világa: Az agresszió fogalma, jelenségtana, elméletei = Az agresszió világa*, szerk. H. I., Bp., Medicina, 2000, 44–45.
- ⁸ A *Szoba a harmadikon* eredetileg Mándy *Idegen szobák* című kötetében jelent meg 1957-ben. A novella az ötvenes évek közepén játszódik, azonban a magyar szocializmus közbeszédjének egyik, idővel mind fontosabbá váló témáját is megelölegezi: a fizetésen felüli „öszöntzés”, vagyis a munkahelyi korrupció a kádárista rezsim elidegeníthetetlen része lett.
- ⁹ MÁNDY Iván, *Mi van Verával?*, Bp., Magvető, 1970, 2.

